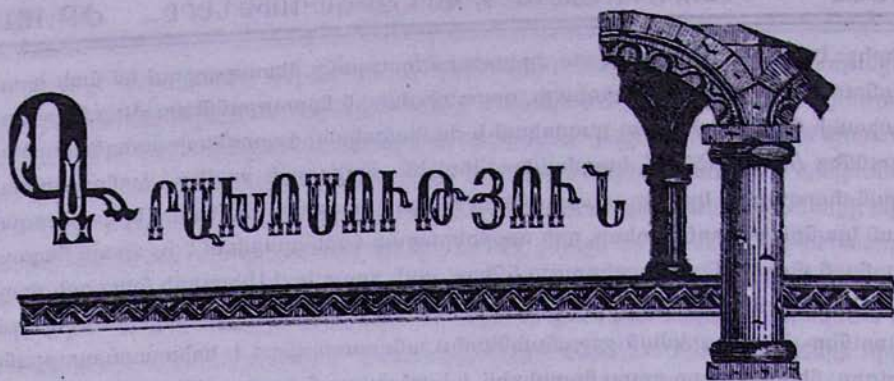

ԱՆՎԱՐԴ ՂԱԶԻՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԱՐՑԱԽԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԹԵՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐՈՒՄ (1813 - 1933 թթ.)

Հայ Առաքելական Եկեղեցու՝ իբրև ազգային կարևոր կառույցի պատմությանը, մրա աղբյուրներին մվիրված աշխատությունները արժեքավոր են ինքնին: Սակայն Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմությունը սերտորեն միահյուսված է հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմությանը, և յուրաքանչյուր մոր՝ Եկեղեցուն վերաբերող հրապարակում, լինի դա հետազոտություն թե վավերագրերի ժողովածու, գալիս է լրացնելու, հարստացնելու և ամբողջացնելու այն: Նաև այդ տեսանկյունից կարելի է արժեքավորել ու գնահատել բանասեր, Հայ Եկեղեցու պատմաբան Ս. Բեհբուդյանի կազմած «Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության» մատենաշարը, որի ծավալում ու ծանրակշիռ ութ գրքերը հրատարակվել են, իսկ վերջերս, հովանավորությամբ Արցախի հայոց թեմի առաջնորդ Պարզև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի, լույս է տեսել 9-րդը՝ «Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.)» (Երևան, 2001 թ.):

Ժողովածուն ներկայացնում է ավելի քան մեկ դար ընդգրկող ժամանակաշրջան, որը հարուստ է հայ ժողովրդի համար քաղաքական բախտորոշ իրադարձություններով: Հատկապես 19-րդի դարասկիզբը. Արցախը միացավ Ռուսական կայսրությանը, մեկուկես տասնամյակ անց ողջ Արևելյան Հայաստանն անցավ կայսրության տիրապետության տակ: Արցախի ավանդական հինգ մեղիքությունների երազանքները՝ վերականգնելու տոհմական իրավունքները, չիրականացան, սակայն երկրամասի բնակչության համար ստեղծվեցին ֆիզիկական ապահով պայմաններ, իսկ Հայ Առաքելական Եկեղեցին ամրապնդեց իր դիրքերն ու հեղինակությունը և

հատկապես կապը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության հետ, որը մասամբ թուլացել էր քաղաքական վայրկյաններումների պատճառով: Այս խնդրում նշանակալից էր 1836 թ. մարտի 11-ին ուսական արքունիքում ընդունված Հայ Եկեղեցու կանոնադրությունը, որը հայտնի է ուղղակի «Պոլոժենիե» անվամբ:

Բազմաբնույթ են մատենաշարի 9-րդ գրքում ներկայացված վավերագրերում ու նյութերում արձանվող խնդիրները, թեև մեծամասամբ առնչվում են Եկեղեցուն:

Արցախի թեմը կազմավորման ժամանակ՝ 19-րդ դարի սկզբին, ինչպես վկայում են ժողովածուի վավերագրերն ու նյութերը, ընդգրկել է Արցախի մահաճգի, Ծաքիի և Թալիշի գավառների, Գանձակի գավառի լեռնային գյուղերի հայ առաքելական եկեղեցիներն ու վանքերը: 1837 թ. տվյալներով թեմն ուներ 53 եկեղեցի, 32 ժամատուն, 3 վանք և 3 դպրոց, իսկ Ծաքիի հոգևոր կառավարությունը՝ 45 եկեղեցի, 2 վանք, 1 դպրոց (վավ. № 23): Ներկայացված վավերագրերի համաձայն, ութ տասնամյակ անց՝ 1909 թ. թեմում կային 221 եկեղեցի, 9 վանք, 65 եկեղեցական-ծխական դպրոց (վավ. № 314): Ինչպես տեսնում ենք, եկեղեցիների թիվը գրեթե կրկնապատկվել է, մի հանգամանք, որը ցույց է տալիս, թե ինչի է ընդունակ հայ մարդը համեմատաբար խաղաղ, բարենպաստ պայմաններում, ինչպիսի նվիրվածությամբ ու ստեղծագործ աշխատանքով կարող է զարգացնել իր հոգևոր ու կրթական-լուսավորական կյանքը: Թեմում ոչ միայն ավելացավ պաշտամունքային օջախների թիվը, այլև հների, խարխլված, հանգածների տեղը կանգնեցվեցին մոր, շքեղաշուք տաճարներ՝ Ամարասի վանքի Ս. Գրիգոր (1858 թ.), Օուշիի Ղազանչեցոց Ամենափրկիչը (1888 թ.):

Մատենաշարի 9-րդ գրքում ներկայացված մի խումբ ստվարաթիվ վավերագրեր ու նյութեր վերաբերում են վանքապատկան կալվածներին, թեմի ներքին՝ տնտեսական կյանքին:

Հայտնի է, որ այլազգի ու այլադավան նվաճողները քաջ գիտակցում էին, որ պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար Հայ Առաքելական Եկեղեցին միակ ազգային կառույցն է, որ պատվար է հանդիսանում ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը: Եվ թշնամին իր հիմնական հարվածն ուղղում էր Եկեղեցու դեմ ոչ միայն բռնի միջոցներ կիրառելով, այլև զրկելով նրան գոյության նյութական աղբյուրներից: Արցախում Փանահ խանը ու նրա հետնորդները զանազան դավերով, կեղծ փաստաթղթերով տեղ դարձան ոչ միայն մեղիքների տոհմական տիրույթներին, այլ նաև Գանձասարի, Խոթա, Ամարասի վանքերի խոշոր կալվածքներին ու երկրամասի էթնիկ կազմը փոխելու նպատակով քոչվոր, ավազակաբարո ցեղերին բնակեցրին բռնազավթած տարածքներում: Արցախի թեմի վանքապատկան հարըստությունները իսկական տերերին վերադարձնելու, իրավաբանորեն վերահաստատելու գործում բացառիկ հետևողականություն է ցուցաբերել ու անձանձիր ջանքեր թափել թեմի առաջնորդ Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանը (1829 - 1854 թթ.): Բնորոշ են այս առումով Ամարասի վանքի մասին վավերագրերը (վավ. №№ 152, 153): Բաղդասար մետրոպոլիտին վերջապես հաջողվում է վանքին վերադարձնել նրան պատկանող հարստությունները՝ հողատարածությունները, որին ա-

պօրինաբար տիրացել էին, և ողջ շինությունը, որը մինչ այդ զբաղեցնում էր ռուսական մաքսատունը: Իսկ թե ինչ են ներկայացնում վանքապատկան կալվածքները, վկայում են ժողովածուում զետեղված վավերագրերն ու նյութերը: «Ղարաբաղի թեմի կալվածները» գրում է թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոսը 1911-1912 թթ. կազմած տեղեկագրում, - 60-70 հազար դեպատին տարածություն են ներկայացնում և արժանի են առանձին ուշադրության. այդ կալվածների մեջ կան ընդարձակ կուսական անտառներ, արոտատեղեր, վարելահողեր, հարուստ և բազմատեսակ հանքեր, հանքային ջրեր և նման բազմաթիվ հարստություններ պարունակող հողամասեր, որոնք դժբախտաբար մինչև օրս անուշադիր են մնացել շնորհիվ մասամբ հաղորդակցական, աշխարհագրական անգապատ հանգամանքների և պայմանների» (վավ. № 386): Խոսքը 20-րդ դարի մասին է, վիճակը ավելի վատթար էր 19-րդի առաջին կեսին: Թեմի վանքապատկան ունեցվածքները շահագործելու, հաշվառելու, բարեկարգելու և շահութաբեր դարձնելու նպատակով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրահանգով 1839 թ. ստեղծվում է վանական կառավարությունը (վավ. № 33): Չնայած այդ մարմնի գործադրած միջոցներին, ջանքերին, հարուստ ու ընդարձակ կալվածքները, նրանցում եղած հանքային հարստությունները թեմին այդպես էլ չոչափելի եկամուտ չբերեցին (վավ. №№ 358, 359, 398, 399 և այլն), իսկ քաղաքական երեքուն Ժամանակներում պետական բարձր հարկերի պատճառով հաճախ միայն վնաս էին բերում (վավ. №№ 332, 335, 365, 386 և այլն):

Ուշագրավ է վավերագրերի այն խումբը, որը վերաբերում է Արցախի թեմի և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության փոխհարաբերություններին: Դարեր շարունակ, քրիստոնեությունը ընդունելուց ի վեր, Արցախական աշխարհի հոգևոր առաջնորդները ընդունել են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գերակայությունը, պահպանել են Եկեղեցու ներքին կարգն ու օրենքները, բարձրաստիճան հոգևորականների օժման կարգը: Երկրամասի հոգևոր իշխանությունը, կրելով Աղվանից Կաթողիկոսություն անունը, իր իրավասության ներքո ունեցել է ավելի լայն աշխարհագրական սահմաններ ընդգրկող հայկական բնակավայրեր, քան 1836 թ. կանոնադրությամբ նախատեսվածը: Աղվանից Կաթողիկոսությունը, սակայն, վայելել է համեմատական ինքնուրույնություն, մի հանգամանք, որը պայմանավորված էր երկրամասի աշխարհագրական ծայրամասային դիրքով, քաղաքական հանգամանքներով և ընդհանրապես Հայոց աշխարհի մասնատվածությամբ: Արցախը Ռուսաստանին կցվելուց հետո ռուսական արքունիքը վերացրեց Աղվանից Կաթողիկոսությունը, վերջին հոգևոր առաջնորդին՝ Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանին տրվեց մետրոպոլիտ կոչում-աստիճանը: Այն, սակայն, վերացավ Բաղդասար արքեպիսկոպոսի մահվամբ (1854 թ.): Այնուհետև Արցախի թեմի հոգևոր պետերը սկսեցին անվանվել վիճակավոր, թեմակալ առաջնորդ, առեմնապետ կոնսիստորիայի:

Արցախի հոգևոր առաջնորդների և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ խոսում են այն ստորագրությունները, որ առկա են վավերա-

գրեքում և դրվում էին զանազան, հատկապես կաթողիկոսներին ուղղված գրությունների մեքքո. «խոնարհ որդի և ծառա», «որդիական սիրով», «Ձերդ վեհափառության ամենախոնարհ որդի առաջնորդ Արցախի», իսկ Բաղդասար մետրոպոլիտը հավատարիմ իր տոհմական ազնվական ավանդներին, երբեմն գրում էր «Աղվանից Հայոց արքեպիսկոպոս Բաղդասար Հասան-Ջալալյան», «Հայոց Աղվանից մետրոպոլիտ Բաղդասար»: 1829 թ. նա իրեն անվանում է «Հարազատ որդի եւ միաբան սրբոյ Աթոռոյ» (վավ. № 18): Փոխհարաբերությունների բնույթի առումով ուշագրավ փաստաթուղթ է Բաղդասար մետրոպոլիտի երդմագիրը՝ մատուցած էջմիածնում եպիսկոպոս օծվելու ժամանակ (վավ. № 6). «Եւ վերջապէս, եթէ վարիցեմ եւ մերհակ այսմ ուխտի եւ պայմանի իմոյ, եւ արարից զինչ եւ իցէ ընդդէմ օրինաց եւ ծիսից Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, մնանապէս եւ ընդդէմ Առաքելական եւ Հայրապետական օրինաց, եւ կամ մշմարեալ եղէց յանհաւատարմութեան առ սուրբ Աթոռն եւ Նորին միաբանութիւնս, այլեւ՝ եթէ եղէց մերհակ Սրբազնասուրբ Կաթողիկոսին եւ Հայրապետին եւ կամ բարձրագոյն խորհրդոց սիւսօթական կառավարութեան Արարատեան Աթոռոյն, յայնժամ համաձայն օրինաց եմթարկեցից զիս դատապարտութեան, որոյ վասն իսկական ձեռագրութեամբ իմով ստորագրեմ ահա ստեղծ եւ կնքեմ»:

Ուշադրության են արժանի հետևյալ փաստերը. Բաղդասար մետրոպոլիտի կտակի համաձայն նրա անձնական կնիքը առաքվում է Մայր Աթոռ (վավ. № 160), 1871 թ. էջմիածին է ուղարկվում նաև Աղվանից Կաթողիկոսության խորհրդանիշ փղոսկրյա գավազանը (վավ. № 235):

Ավելի բնորոշ է Արցախի ժողովրդի վերաբերմունքը դեպի Ամենայն Հայոց Հայրապետը: Ինչպես վկայում են վավերագրերն ու նյութերը, տասնամյակներ շարունակ գտնվելով Ռուսաստանի տիրապետության ներքո; դժվարին պայմաններում, նա իր հայացքն ուղղում է դեպի ազգի հոգևոր առաջնորդը: «Հայտնի է անցյալից և նույնիսկ պատմությունից Ձերդ Օծության, որ երբ Հայ ազգը ամբողջովին կամ նույնիսկ մորա մի մասը այլևայլ հանգամանքների տակ տառապանքների և մեղությունների մեջ է ընկել, նա ամմիջապես յուր հայացքը դարձրել է դեպ Հայաստանյայց Եկեղեցվո Պետը, որից աղաչել և խնդրել է օգնություն ու ողորմություն: Դոցա խնդիրքը, աղաչանքը արձագանք է գտել Հայրապետների սրտում», - գրում են շուշեցիները Մակար Կաթողիկոսին ուղղված մի համախոսականում 1889 թ. (վավ. № 250):

Արցախի հոգևոր առաջնորդները, հավատացյալների գերակշռող մասը մշտապես հավատարիմ է եղել Հայ Առաքելական Եկեղեցու ավանդներին, հարկ եղած դեպքում պայքարել են համուն իրենց հավատի անաղարտության: Արժանահիշատակ են մի շարք վավերագրեր ու նյութեր, որոնք վկայում են, թե ինչպիսի ջերմեռանդությամբ է արցախահայությունը պաշտպանել իր պաշտամունքային օջախները, չնայած զրկանքներին՝ վերանորոգել հիմքը, կառուցել մոլերը (վավ. №№ 56, 95, 175, 198, 204, 290; 390-393 և այլն):

Ժողովածուում ներկայացված մի խումբ փաստաթղթեր ու վավերագրեր վկայում են թեմի հոգևոր դասի՝ այլադավանության և աղանդների դեմ անգիշում դիրքորոշում ունենալու մասին: 19-րդ դարի 20-ական թվականներին Օուշիում հաստատված Բազելի բողոքական միսիոներների գործունեության վերաբերյալ հետևյալն էին գրում Արցախի հոգևոր ու աշխարհիկ դասի ներկայացուցիչները. «Սակայն նոքա ընդ կաթին գիտությամբ ջամբեն մանկանց զարին հերետիկոսությամբ, ըստ որում են ինքեանք» (վավ. №№ 19, 20): Բողոքական միսիոներները դպրոց ու տպարան հիմնեցին Օուշիում, բայց ի վերջո հարկադրված եղան թողնել Արցախը, իշխանությունների ճնշման ներքո, որոնց դիմել էին ոչ միայն հոգևորականները, այլև քաղաքի հասարակությունը: Նույն բախտին արժանացան նաև բապտիստները, որոնք հայտնվել էին Արցախում 20-րդ դարի սկզբներին (վավ. №№ 415, 417, 418): Նշված վավերագրերում ուշագրավ է մի հանգամանք. դիմելով իշխանությունների օգնությանը, հեղինակները թե՛ բողոքականների, թե՛ բապտիստների վարդապետության քարոզչությունը վնասակար էին համարում ոչ միայն Հայ Եկեղեցու համար, այլև ներհակ պետության պաշտոնական դավանանքին. «Կայսերական Սուրբ Եկեղեցու» (վավ. № 20) և հակաօրինական (վավ. №№ 413 - 415):

Ժողովածուում ներկայացված վավերագրերի ու նյութերի մեծաթիվ մի խումբ վերաբերում է դպրոցին ու կրթությանը:

Համաձայն տեղեկագրի, Արցախի թեմում 1837 թ. գործել են 3, Նուխիի փոխանորդությունում՝ 1 դպրոց (վավ. № 23): 1911 թ. տվյալներով թեմն ուներ 55 ծխական-եկեղեցական դպրոց, Նուխիի փոխանորդությունը՝ 8, չհաշված պետական, իգական և մասնավոր դպրոցները (վավ. № 386):

Արցախի թեմի կրթական գործը, ըստ ժողովածուի նյութերի, կենտրոնացված է եղել Օուշիի հոգևոր թեմական դպրոցի շուրջը: Այն եղել է Արցախի հոգևոր իշխանությունների ու ողջ հասարակության մտահոգության, ուշադրության առարկան: Օուշիի թեմականը բացվել է 1838 թ. Բաղդասար մետրոպոլիտի ջանքերով, համաձայն կանոնադրության՝ պոլոժենիայի (վավ. № 27 և այլն): Գրքում գետեղված վավերագրերն արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում հոգևոր դպրոցի, եկեղեցական-ծխական դպրոցների շուրջ 80-ամյա գործունեության, ուսուցչական կազմի, դասավանդվող առարկաների, հոգաբարձուների, մվիրատուների և բազում խնդիրների մասին, որոնց պատմագիտական արժեքը չի խամրում անգամ համբավավոր Լեոնի՝ թեմականին մվիրված աշխատության կողքին (Պատմությունը Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914):

Այսօր մեզ համար պատմության գիրկն են անցել Նուխիի և Արեշի գավառների հայաբնակ, չեն ու հարուստ բնակավայրերը, հոգևոր-մշակութային հուշարձաններն ու շինությունները: Այդ տեսակետից հատուկ արժեք են ներկայացնում հիշյալ գավառներին վերաբերող վավերագրերն ու նյութերը, որ տեղ են գտել ժողովածուում: Հիշյալ գավառների 47 բնակավայրերում 20-րդ դարի սկզբներին ապրել են 47.800

հայ և հայադավան ուտի: Դարեր շարունակ գտնվելով Աղվանից, Գանձասարի, իսկ 19-րդ դարում՝ Արցախի հոգևոր իշխանությունների իրավասության ներքո, հիշյալ զավատների քրիստոնյա բնակչությունը պահպանել է հավատարմությունը Հայ Առաքելական Եկեղեցուն: 1910-ական թվականներին այստեղ գործել են 56 եկեղեցի, 3 վանք, եկեղեցական-ծխական 10 դպրոց (վավ. № 314):

Ճալեթի և Գիսի Սուրբ Եղիշե Առաքյալի վանական համալիրները հայկական միջավայրում մեծ համբավ են վայելել իբրև հոգևոր, մշակութային կենտրոններ, իսկ Ճալեթի վանքը 15-16-րդ դարերում եղել է նույնիսկ Աղվանից Կաթողիկոսության աթոռանիստը: Արցախի հոգևոր պետերը, ինչպես հաղորդում են վավերագրերը, մշտապես հոգ են տարել Նովսիի և Արեշի պաշտամունքային օջախների ու դպրոցների մասին, իսկ բնակչությունը եղել է նախանձախնդիր Հայ Առաքելական Եկեղեցուն ու դավանանքին (վավ. №№ 390, 391, 397):

«Վավերագրերը» առատ նյութ են տալիս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսների ու հոգևոր-եկեղեցական գործիչների՝ Արցախի հետ ունեցած առնչությունների մասին: Այս շարքում իր գործունեությամբ առանձնանում է Բաղդասար մետրոպոլիտ Ասպետ արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը: Ժառանգելով Գանձասարի Կաթողիկոսությունը, նա բնածին խելքով ու անսպառ եռանդով, հետամուտ իր ժողովրդի, հայրենիքի պահպանությանը, բարեկարգմանն ու զարգացմանը շուրջ կես դար տևած գործունեությամբ, հարմարվելով ժամանակի պահանջներին, հիրավի իրագործեց մի շարք միջոցառումներ, որոնց նշանակությունը դժվար է գերազնահատել:

Մայր Աթոռում 1820 թ. եպիսկոպոսության աստիճան ստանալով և հավատարմության երդումնագիր տալով (վավ. № 6), նա փաստորեն նպաստում էր ոչ միայն Հայ Եկեղեցու, այլև քաղաքական հանգամանքներով մասնատված հայրենիքի միասնականության ամրապնդմանը: Ինչպես վկայում են ներկայացված նյութերը, նրա ջանքերն ուղղվում են թեմի վանքերում ու եկեղեցիներում կարգ ու կանոն հաստատելուն, վանքապատկան ունեցվածքը արդյունավետ ու եկամտաբեր դարձնելուն, թեմի ժողովրդի հոգևոր ու կրթական պահանջմունքները բավարարելուն: Կանոնադրության համաձայն ստեղծվում է կենտրոնական հոգևոր իշխանություն՝ կոնսիստորիա, թեմը բաժանվում է գործակալությունների:

Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո հոգևորականների դեմ անլուր հալածանք է սկսվում նաև Արցախի թեմում. «Վերջին երկու տարվա ընթացքում փակվելով թեմիս բոլոր եկեղեցիները», - գրում է թեմի առաջնորդը (վավ. №№ 688, 682) 1927 թ. դրությամբ (վավ. № 682) թեմում եղած 11 եկեղեցիներից 27-ը փակման առաջ են կանգնած, 79-ը՝ գրավված և վերածված դպրոցի, շտեմարանի, խրճիթ-ընթերցարանի, 6-ը կիսավեր վիճակում են»: Ամհայտ պատճառաբանությամբ բանտ նետվեց թեմի հոգևոր առաջնորդ Վրթանես եպիսկոպոսը, որը մոտ երեք տարի Ծուշվա բանտի դժմի պայմաններում տառապելուց հետո (վավ. №№ 700, 694, 699 և այլն), գալիս է Էջմիածին և, չնայած իր կոչման հանդեպ ունեցած հաստատակամությանը, այլևս չի վերադառնում Արցախ. «Ադրբեյջանի կառավարությունը առաջ-

նորդական պաշտոնավարությունը Ադրբեյջանում ընդհանրապես ընդունելի չի համարում Զեք առաջ», - հայտնում են նրան (վավ. № 792):

Այսպես է փակվում Արցախի թեմի մեկդարյա պատմությունն ընդրկող վավերագրերի ժողովածուն:

Հավելենք, որ Արցախի քաղաքական պատմությամբ, ազգագրությամբ, բարբառով, տնտեսական հարցերով զբաղվողների համար ժողովածուն որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Հրավիրում ենք նաև երկրաբանների ուշադրությունը, որոնք հնարավորություն ունեն ճշգրտելու իրենց տվյալները, համեմատելով վավերագրերի տվյալների հետ, ինչպես նաև աշխարհագրագետների, որոնց համար վանքապատկան կալվածագրերում հիշատակված բազում տեղանունները կարող են օգտակար լինել:

Ինչպես ասացինք, «Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության» մատենաշարի նախորդ 8, նաև 9-րդ գրքերը կազմել, ծանոթագրել և առաջաբանը գրել է բանասեր, պատմաբան Ս. Բեհբուդյանը: Գրախոսվող գիրքը պարունակում է 792 միավոր վավերագիր ու նյութ. ըստ որում գերակշիռ բաժինը քաղված է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի, ՀՀ Պատմության կենտրոնական պետական արխիվի ֆոնդերից, այնուհետև՝ տպագիր աղբյուրներից: Ընդարձակ առաջաբանում աշխատասիրողը լուսաբանում է Արցախի թեմի պատմությանն ու 19-20-րդ դարերի գործունեությանը վերաբերող մի շարք հարցեր: Գրքին կցված են ծանոթագրություններ, անձնանունների բառարան:

«Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության» մատենաշարի գրախոսվող «Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմը (1813 - 1933 թթ.)» 9-րդ գրքի վերաբերյալ ունենք որոշ նկատառումներ:

Կարծում ենք, «Վավերագրերում» ճիշտ կլինեն ներկայացնել թեմի բոլոր առաջնորդների նշանակման ու արձակման ստույգ տարեթվերը, ինչը կարելի էր անել կոնդակների միջոցով, ինչպես նաև ծանոթագրություններում նրանց մասին կենսագրական տվյալներ:

Տեխնիկական և այլ պատճառներով գրքում տեղ են գտել ցավալի վրիպումներ, սխալներ (վավ. №№ 5, 10, 152 և այլն), ինչպես օրինակ «Լեռնային Ղարաբաղ» տեղում ինը գործածության մեջ է մտել 20-րդ դարի 20-ական թվականներից (վավ. № 213, 1870 թ.) և այլն:

Անտարակույս «Վավերագրերի» 9-րդ գրքի նյութերի մի մասը ծանոթ է մասնագետներին, սակայն այսպես ամբողջական ու համախոս, ժամանակագրական դասակարգմամբ այն ներկայացվում է առաջին անգամ, և դա ժողովածուի կարևոր արժանիքն է և կազմողի ծառայությունը: